

4. Лабунская В.А., Менджерицкая Ю.А., Бреус Е.Д. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: Уч. пос. – М.: Академия, 2001. – С.102-105, 194-197.
5. Маценко В. Моніторинг індивідуального розвитку особистості підлітка // Психолог. – 2003. - №28. – С. 2-13.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академвидав, 2003. – С. 165-166, 414-416.
7. Семиченко В.А. Психология общения. – К.: Магистр-S, 1998. – С.60-61, 74-79.

О.Г. Коваленко
Полтава

ПРОЯВИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

На сучасному етапі розвитку суспільства, відбуваються значні зміни в усіх сферах життєдіяльності людини, зокрема в суспільно-політичній, економічній, духовній. Такі зміни пов'язані із зміною усталених способів життя людей, зниженням життєвого рівня у країні, знищенням старої системи цінностей і стереотипів, які регулювали стосунки особистості та суспільства. Вони сприяють руйнуванню усталених норм, зразків поведінки та системи її соціальної регуляції. На основі зруйнованих норм та систем відбувається формування нових. Такий процес краще переживають дорослі, які мають сформовану систему цінностей. Але молодь, підлітки на мають достатньо навичок швидкої адаптації до соціальних змін та самостійного прийняття рішень, здатності долати життєві труднощі. Тому, включаючись в нові умови, саме вони найчастіше мають проблеми із адекватними механізмами соціалізації, способами соціальної поведінки. Проявом цього є відхилення від норм поведінки, девіантна поведінка підлітків.

Девіантну поведінку найчастіше розглядають як систему вчинків, що відхиляється від норми загальноприйнятої чи тої, яка мається на увазі. Її розглядають як невідповідність дій та вчинків людини суспільним вимогам, моральним нормам, етичним правилам (В.Г. Баженов, А.С. Белкін, А.І. Кочетов, Б.Ш. Натанзон та ін.). У такій поведінці вбачають відхилення від існуючих правових норм та співвідносять поняття “поведінка, що відхиляється від норми”, з “протиправною” (Ю.В. Гербеєв, Г.П. Медведєв, І.О. Невський та ін.). Її пояснюють як порушення моральних норм та своїх етичних обов'язків, з одного боку, та як порушення закону, з іншого (Л.М. Зюбін, М.А. Алемаскін, С.А. Белічева, О.Г. Ковальов та ін.). Об'єднує такі тлумачення поняття девіантної поведінки те, що йдеться не про окремі вчинки, а про більш чи менш стабільний вироблений стереотип поведінки, тісно пов'язаний зі стійкими особистісними властивостями суб'єктів такої поведінки [1; 3].

Девіантна поведінка є формою деструктивної поведінки, тобто такої поведінки, яка завдає шкоди людині і суспільству. Будь-яку поведінку людини можна порівняти з нормою, і коли вона відхиляється від норми, має нестандартний характер, говорять, що це і є девіація. Відповідно людину, що поводить себе невідповідно ситуації називають девіантом.

Вчені виділяють окремі характеристики девіантної поведінки підлітків: девіантна поведінка є наслідком процесу дезадаптації; девіантна поведінка є наслідком стійкої патогенної, психічної або соціальної дезадаптації та на відміну від простих відхилень у поведінці, призводить до формування моделі поведінки суб'єкта; такі поведінкові прояви підлітка є стереотипними, постійними, тісно пов'язаними зі стійкими особистісними властивостями людини; девіантна поведінка характеризується значною ущербністю для окремої особистості та перешкоджає її подальшій соціалізації (Л.В. Вейланде) [3].

Девіантну поведінку поділяють на 2 групи залежно від норм якого типу вона відхиляється:

1. Поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я, свідчить про те, що людина має виражену чи приховану патологію. До цієї групи часто відносять астеніків, шизоїдів, епілептоїдів та інших людей з психічними проблемами, крім того сюди також включають осіб з акцентуйованими характерами. Останніми найчастіше є підлітки.

2. Поведінка, що відхиляється від морально-етичних норм людського середовища і проявляється в різних формах соціальної патології – алкоголізмі, наркоманії, проституції і т.д. Подібний вид девіантної поведінки виражається у формі провини чи злочину. Якщо ці провини незначні і не завдають великої шкоди суспільству, то особи, що скоїли їх, підлягають покаранню за нормами адміністративного чи трудового права. Якщо ж людина скоїла злочин, то такі дії кваліфікуються за нормами кримінального законодавства.

Одним із проявів девіантної поведінки, властивим підліткам є агресія. Її розглядають як поведінку, що націлена на завдання шкоди будь-кому (Е. Аронсон, Л. Берковіц, Д. Майерс та ін.). Це усвідомлені, цілеспрямовані дії суб'єкта, спрямовані на заподіяння фізичної і психічної шкоди людині всупереч її бажанню (Р. Берон) [2].

Щоб встановити особливості агресивності сучасних підлітків, схильних до девіантної поведінки було проведене діагностичне дослідження, яке передбачало порівняння рівнів агресивності підлітків не схильних до девіантної поведінки та підлітків, схильних до прояву такої. У ньому взяли участь 90 підлітків: 45 учнів 8 класів середньої школи №9 м. Полтави (діти, не схильні до девіантної поведінки) та 45 дітей, що знаходились на час дослідження у притулках міста Полтави (діти, схильні до девіантної поведінки).

Для вияву особливостей агресивності використана методика А. Басса і А. Даркі, де виокремлюються такі показники та форми агресії:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини.
2. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск, сварка), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (погрози, прокляття, лайка).
3. Непряма агресія – використання пліток, недоречних жартів про інших поза їх контролем. Прояв ненаправлених, невпорядкованих вибухів ярості (крик, тупання ногами, ламання предметів та речей, що знаходяться поряд).
4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, направлена, зазвичай, проти авторитету та керівництва, яка може перерости від пасивного опору до активних дій всупереч вимог, норм, правил, закону.
5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні до запальності, різкості, грубості тощо.
6. Підозрілість – схильність до недовіри і обережному ставленню до людей з думкою про те, що оточуючі мають намір причинити шкоду особистості.
7. Образливість – прояви заздрості і ненависті до оточуючих, що обумовлені почуттям гніву, незадоволення конкретною особою чи суспільством у цілому за наявні чи вигадані страждання.
8. Почуття провини – відношення і дії стосовно себе як особистості, в основі яких лежить переконання людини в тому, що вона є поганою особою, вчиняє негарно.

Автори методики також виділяють окремо індекс агресивності та індекс ворожості. Перший на їх думку пов'язаний з фізичною, вербальною та непрямною агресією, другий – підозрілістю та образою.

Текст методики складається з 75 тверджень, з якими необхідно встановити рівень згоди («так» чи «ні»). Підраховується кількість відповідей, що співпадають з «ключем» за кожним показником, а далі вираховується індекс агресивності та індекс ворожості.

Результати проведеного дослідження свідчать, що середнє значення за всіма показниками та формами агресії є вищим у підлітків схильних до девіантної поведінки. Перевірена достовірність відмінності вибіркового середнього арифметичних розподілів

виокремлених показників та форм підлітків не схильних до девіантної поведінки та підлітків, схильних до прояву такої за допомогою t-критерію Стьюдента, емпіричне значення якого визначалось за формулою $t = |M1 - M2| / \sqrt{m1I + m2I}$, де M1, M2 – середні у порівнюваних вибірках, m1, m2 – помилки середніх величин, які вираховуються за формулою $m = \sigma / \sqrt{N}$, де σ – середнє квадратичне відхилення, N – кількість варіант у варіаційному ряді.

Для результатів за кожним компонентом перевірена нульова гіпотеза про випадковість схожості згаданих далі величин у досліджуваних підлітків не схильних та схильних до девіантної поведінки, тобто виявлена ступінь залежності двох подій стосовно кожної величини. Альтернативна гіпотеза полягала у не випадковості схожості цих величин.

Порівнювали такі показники: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, роздратованість, підозрілість, образливість, почуття провини, індекс агресивності, індекс ворожості.

Встановлений рівень значимості схожості між замірами за цими показниками у досліджуваних підлітків не схильних до девіантної поведінки та підлітків, схильних до девіантної поведінки.

1. Фізична агресія: M1=31,289, m²1=0,2946, M2=89,467, m²2=0,3153.
2. Вербальна агресія: M1=20,8, m²1=0,18335, M2=88,7111, m²2=0,17706.
3. Непряма агресія: M1=35,533, m²1=0,3612, M2=99,956, m²2=0,319.
4. Негативізм: M1=16,889, m²1=0,3276, M2=79,556, m²2=0,2761.
5. Роздратованість: M1=23,4, m²1=0,2452, M2=82,4, m²2=0,3855.
6. Підозрілість: M1=11,9778, m²1=0,20064, M2=86,5333, m²2=0,34805.
7. Образливість: M1=28,311, m²1=0,3861, M2=82,622, m²2=0,2899.
8. Почуття провини: M1=43,511, m²1=0,2015, M2=21,756, m²2=0,1914.
9. Індекс агресивності: M1=29,20741, m²1=0,14436, M2=92,71111, m²2=0,16891.
10. Індекс ворожості: M1=20,144, m²1=0,2506, M2=84,578, m²2=0,247.

Емпіричне значення t-критерію:

1. Фізична агресія. $t = |31,289 - 89,467| / \sqrt{0,2946 + 0,03153} = 74,495$.
2. Вербальна агресія. $t = |20,8 - 88,7111| / \sqrt{0,18335 + 0,17706} = 113,122$.
3. Непряма агресія. $t = |35,533 - 99,956| / \sqrt{0,3612 + 0,319} = 78,111$.
4. Негативізм. $t = |16,889 - 79,556| / \sqrt{0,3276 + 0,2761} = 80,653$.
5. Роздратованість. $t = |23,4 - 82,4| / \sqrt{0,2452 + 0,3855} = 74,292$.
6. Підозрілість. $t = |11,9778 - 86,5333| / \sqrt{0,20064 + 0,34805} = 100,651$.
7. Образливість. $t = |28,311 - 82,622| / \sqrt{0,3861 + 0,2899} = 66,058$.
8. Почуття провини. $t = |43,511 - 21,756| / \sqrt{0,2015 + 0,1914} = 34,706$.
9. Індекс агресивності. $t = |29,20741 - 92,71111| / \sqrt{0,14436 + 0,168912} = 113,460$.
10. Індекс ворожості. $t = |20,144 - 84,578| / \sqrt{0,2506 + 0,247} = 91,337$.

При $t > t_{кр}$ нульова гіпотеза про відмінність в агресивності підлітків не схильних до девіантної поведінки та підлітків, схильних до прояву такої за 10 показниками підтверджується. Тобто ці події є незалежними.

Таким чином, статистично підтверджена відмінність вибірових середніх арифметичних розподілів таких показників у підлітків не схильних до девіантної поведінки та підлітків, схильних до прояву такої: фізична агресія, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм, роздратованість, підозрілість, образливість, почуття провини, індекс агресивності, індекс ворожості. Рівні за майже всіма показниками, крім почуття провини є вищими у досліджуваних підлітків схильних до девіантної поведінки, адже

середні значення вищими є саме у них. Тобто підлітки, схильні до девіантної поведінки частіше ніж підлітки, не схильні до прояву такої використовують фізичну силу проти іншої людини, кричать, сваряться, погрожують, кепкують, лаються, пліткують, ламають речі, суперечать нормам, правилам, вимогам, ображаються, заздять іншим, вони більше сильні до роздратування, «спалахують» за найменшого збудження, недовірливі до оточення, проявляють різкість, грубість тощо. В цілому вони ворожіше і агресивніше ставляться до інших. Але, на відміну від підлітків, схильних до девіантної поведінки, почуття провини є вищим у підлітків, не схильних до девіантної поведінки, тобто ставлення останніх до себе частіше базується на переконанні, що вони є поганими, вчиняють негарно. Результати статистичної обробки дозволяють стверджувати, що у підлітків, які не схильні до девіантної поведінки та підлітків, схильних до прояву такої найбільше відрізняються такі форми агресії, як вербальна агресія та підозрілість (t-критерій найбільший).

У цілому проведений аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що підлітки, схильні до девіантної поведінки є агресивнішими і ворожішими, ніж підлітки, схильні до такої поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. – М., Редакц.-изд. центр консорциума "Соц. здоровье России", 1994. – 221 с.
2. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб: Питер, 1997. – 336 с.
3. Вейланде Л.В.-В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки //Науковий Вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Вип. 6-7. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 2002. – С. 111-115.

О.Д. Кравченко
Полтава

ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

Постановка проблеми. Актуальна на часі проблема реформування системи вищої педагогічної освіти потребує подальшого вивчення психологічних умов формування професійної готовності майбутнього вчителя до здійснення ним професійних функцій в умовах нових реалій шкільної практики. Одним із важливих соціально-психологічних чинників розвитку особистості студента у процесі оволодіння ним професійною діяльністю виступає студентська група, як цілісне утворення, зі своїми особливостями структурно-рольового функціонування, міжособистісних взаємин і системою цінностей.

Для багатьох студентів навчальна група є референтною, оскільки серед усіх різноманітних гуртів, у яких проходить їх життєдіяльність, саме у ній він проводить найбільше часу — як відведеного на навчання, так і вільного; вона об'єднує студентів спільною навчально-професійною діяльністю, яка є провідною в даний момент розвитку особистості. Студентські групи об'єднують молодь і в поза аудиторний час (наприклад, у гуртожитку, під час проходження практики, проведенні дозвілля тощо).

Оскільки процес професійного становлення студента відбувається на тлі активізації його соціальної ідентифікації, коли він усвідомлює себе частиною певної соціальної і професійно-зорієнтованої групи, то спілкування в студентському середовищі можна розглядати в якості вагомий детермінанти формування професійної спрямованості, фахових знань, умінь і навичок, розвитку професійно-важливих якостей майбутнього спеціаліста. Входження в студентський колектив і розвиток стосунків у ньому сприяє як становленню громадянськості особистості в цілому, так і її професійній ідентифікації[4].